

Koen van Wijk

LAND VAN
GLAS

Een familiegeschiedenis

2017

THOMAS RAP
AMSTERDAM

Voor mijn moeder Riet
en mijn vader Paul

Eerste generatie

Bram Moerman
(1895-1975)

×

Ingetje Moerman
(1899-1956)

Brecht (1922-1998) Cor (1923-2002) Henk (1925-2001) Pau (1927-2016) Bep (1929-1997)

×

×

Magda van
Alphen
(1931-2015)

Piet
Breugem
(1929)

Derde generatie

Bram
(1958)

Paul
(1966)

Bram
(1959)

Tweede generatie

Annie
(1931-2012)

Sija
(1933)

Riet
(1936)

Lien
(1938)

Ina
(1940)

×

Jan van
der Spek
(1937)

DEEL I:

De eerste generatie
en voorvaderen

1910-1945

DE VLIEGENIER

Dáár kwam hij aanvliegen, die geheimzinnige grote vogel van ijzer en canvas. Nog steeds zweefde de vliegmachine in de schittering van de zon, maar de daling was al ingezet. Over enkele ogenblikken zou Jan Olieslagers, de Antwerpse duivel, voet aan de grond zetten. Na wéér een vlucht over de stad, waar duizenden nieuwsgierigen naar pleinen waren gehold en op daken en in hoge bomen waren geklommen om de luchtheld met eigen ogen te bewonderen.

Het was september 1910 en Rotterdam was al de hele week vol van de vliegenier en de vliegdemonstraties die hij vanaf Woudestein met zijn Blériot gaf. Als hij na een geslaagde vlucht van het plankier van zijn machine gleeed, ging er een huivering door het publiek. De mensen hadden eerst nog de adem ingehouden, maar al snel sloeg het stille ontzag om in gejuich.

Toen Olieslagers aanstalten maakte om te landen op de weidse velden ten noorden van de stad, kregen ook de boeren en tuinders rond Hillegersberg het vliegende gevaarte in beeld. Het geluid van de brommende propeller in de lucht boven hen en het toesnellende, opgewonden volk waren voorbodes van wat hier ging gebeuren.

De vijftienjarige tuinderszoon Bram Moerman wilde het voor geen goud missen. Iedereen had het over die durfal met zijn vliegtoestel die het noodlot leek te tarten. Nog geen maand eerder was de Hollandse vliegpionier Clément van Maasdijk dodelijk verongelukt in Arnhem en nu kwam die Vlaamse waaghals hier zomaar uit de lucht vallen.

Bram liet het werk op de tuinderij uit zijn handen vallen, stak de dijk over en schoot haastig de Molenlaan op, het pad dat tussen de weilanden door naar de Rotte leidde.

Met een flinke dreun kwam het witte gevaarte weer in contact met de aarde. Schuddend en klapperend op de drie wiel-tjes, die nauwelijks groter dan fietswielen waren. Nadat hij zijn toestel midden in een weiland veilig tot stilstand had gebracht gleed Olieslagers van zijn plank om zich te laten bewonderen door de mannen, jongens en meisjes die waren toegestroomd. Daar stond de held, met zijn grote zwarte krulsnor en onver-schrokken blik. Op zijn hoofd een leren gewatteerde helm en om zijn schouders een zwaar leren veiligheidsvest.

Bram drong zich tussen de mensen door naar voren en kon zijn verbazing niet onderdrukken: 'Vliegen in zo'n ding. Man, hoe durf je!'

Olieslagers leunde tegen de grote wentelschroef die hem die middag zo hoog had gebracht. Hij keek even op naar de jonge-ling die hem had toegesproken en reageerde ongemeen fel: 'Jij?! Jij wordt later niets in de maatschappij!'

Vanonder zijn pet, die hij altijd een beetje schuin op zijn hoofd had staan, keek Bram de vliegenier verbouwereerd aan. Hij moest alweer plaatsmaken voor andere bewonderaars, maar deed dat pas nadat hij nog even was blijven staan met zijn borst opgetrok-ken en zijn lippen trots op elkaar geperst.

JEUGD

De vliegshows van Olieslagers vormden een kortstondige on-derbreking in het leven van veel Rotterdammers en inwoners van het omliggende platteland, een zucht van opwinding in een

bestaan dat verder vooral uit werken bestond. In het gezin waarin Bram opgroeide, werd het leven bepaald door het dwingende programma van de tuinderij. Het draaide om spitten, bemesten, zaaien, planten, gieten, wieden en oogsten – en dat zes lange dagen in de week.

Op zondagochtend werd het geloof beleden tijdens de eredienst in de Nederlands-hervormde Hillegondakerk. Daarna volgden thuis gewoonlijk de koffie en het samenzijn met de familie, waarna de oudste kinderen nog bijgespijkerd werden op de zondagsschool. Wat restte was de welverdiende middagrust na een week hard werken.

Bram werd op 25 augustus 1895 als tweede kind van het gezin geboren. Als schooljongen van een jaar of acht moest hij samen met zijn één jaar oudere broer Pau aan het werk in de tuin als de omstandigheden dat verlangden. Vooral in de oogsttijd moesten ze vaak voor dag en dauw eruit om vader te helpen. Ze gingen pas naar school als het werk erop zat.

Zoals alle tuinderskinderen groeide Bram op met het ritme van de seizoenen en de strijd met de elementen die elke tuinder moest voeren. De overlevingskunst om te kunnen bestaan van de groenteteelt vormde de leidraad in zijn opvoeding. Leven van de tuin vroeg de volle overgave van het hele gezin, zo lieten vader Engelbrecht en moeder Huibertje hun kinderen zien.

De gewassen op de tuinderij naast het ouderlijk huis hadden dagelijks alle aandacht van de tuinder nodig. De plantjes waren kwetsbaar, niet alleen tijdens en net na het ontkiemen, maar ook daarna, tijdens de groei en het oogsten. Nog kwetsbaarder waren de eenmaal geoogste kroppen sla en andijvie, komkommers, spinazie en peen. Deze kostbaarheden moesten zo snel mogelijk naar de afnemer; het bederf lag immers op de loer.

Voordat het tuindersgezin de vruchten van eigen land kon

plukken, moest een lange weg vol obstakels worden afgelegd. Nachtvorst, overvloedige neerslag en koude lentedagen waren omstandigheden waarin de groei amper vorderde. Hitte en droogte konden de gewassen teisteren en de tuinder af en aan laten sjuuwen met gieters water om zijn broodwinning te beschermen.

Bram leerde als kind al dat je geen dag verstek kon laten gaan en dat de werkdag bij nacht en ontij begon. Hij leerde doorzetten als zijn rug pijn deed van het langdurige bukken boven de grond en de broeibakken, en wanneer zijn vingers verstijfd waren van de koude, natte aarde in het vroege voorjaar. Hij leerde de moed niet te verliezen als het blad van sla- en andijvie-kroppen aan flarden was geslagen door een bombardement van hagelstenen. Hij leerde geduld te oefenen in het begin van het seizoen, als de lucht nog koud was en de groei moeizaam vorderde. En hij leerde ook hoe je tijdens najaar en winter de bodem weer in conditie bracht voor de volgende teelt. Hij zag hoe zijn ouders de lange winter moesten zien door te komen, spaarzaam levend van de verdiensten van het voorgaande seizoen.

Bram nam waar hoe zijn vader de tere planten koesterend verzorgde met zijn ruwe, eeltige handen. Teder bijna, zonder dat iets hem ontging. Geen groeistoornis, schimmelziekte of vraatzucht van een of ander plaagdier ontsnapte aan zijn aandacht.

Tegenover de alertheid en zorg van een tuinder stond het geluksgevoel dat hem kon overvallen wanneer hij in de tuin bezig was, ontdekte Bram al jong. Hij genoot van de momenten waarop het zaad net was ontkiemd, de verpotte plantjes bleken aan te slaan of wanneer zich in het hart van een krop nieuw blad vormde. Nog meer genoot Bram als de gewassen in de loop van het seizoen een groeispuurt doormaakten en uiteindelijk een

overvloedige oogst in volle manden de tuinderij verliet. Die momenten brachten zo'n grote voldoening, daar kon niets tegenop.

De tuinderszoon leerde ook van zijn ouders dankbaarheid te tonen aan de Voorzienigheid, die het leven schonk en de tuin vrucht liet dragen. Zonder diens hulp stond een tuinder er moederziel alleen voor.

*

Bram bracht zijn schooljaren door op de openbare gemeenteschool, de enige lagere school van Hilleegersberg. Tijdens de korte wandeling van huis naar school zag hij tussen de knotwilgen door de tuinmanswoningen en boerderijen langs de vaart liggen, met op de erven de houten schuren en hooibergen. Daarachter stonden de koeien en paarden in de weilanden, die zich uitstrekten vanachter het kleine bergje waarop de kerk en het raadhuis stonden.

Langs de vaart stonden aanzienlijke boerderijen en statige huizen. Er waren huizen met hoge ramen, zoals Bergwijk. Of de Jongenjoris, het landhuis met het fraai versierde koetshuis, links van het huis waar Bram zelf woonde. Niet lang geleden was hier een zus van moeder komen wonen. Ze was getrouwd met Willem Moerman. Hij was geen naaste familie, maar had wel geld. Hij vestigde op deze plek een boerenbedrijf en liet stallen en een hooiberg achter het huis verrijzen.

Nadat Bram op zijn route naar school de smalle ophaalbrug was gepasseerd, was het getik van zijn klompen hoorbaar opzij de keitjes van de Dorpsstraat, een aaneenschakeling van dicht op elkaar gebouwde huizen, van kleine, oude woningen tot voorname panden met louvreliuken voor de ramen. Tegenover de school lagen de rails van de paardentram tussen het keienplaveisel. In de Dorpsstraat gold voor alle vervoersmiddelen een

maximumsnelheid van vijftien kilometer per uur, zo was op een wit bordje te lezen. Traag passeerden de paard-en-wagens de huizen en de hoge witte gevel van café-restaurant Freericks.

Achter de Dorpsstraat draaide de smalle Kerkstraat in een kromming tegen een hellinkje op. Bovenaan stond de Hille-gondakerk, de oudste kerk van Rotterdam, omgeven door een dikke krans van loof. Een opvallend kleine klok sierde de rechterbovenhoek van de torengevel. De kerk lag op een natuurlijke verhoging in het landschap, een zanddonk. Daarachter was eeuwen geleden tot in de wijde omtrek de veenbodem weggestoken voor de turfwinning.

De brandstofhonger van Rotterdam, Schiedam en Gouda met hun vele fabrieken en branderijen had de streek Schieland achtergelaten als een lappendeken van steeds groter wordende veenplassen. De kwaliteit van het veen was erg goed, met als gevolg dat na verloop van tijd het hele gebied tussen Rotterdam en Gouda in een woeste watermassa dreigde te veranderen. Voortdurend bedreigden overstromingen de kleine dorpjes en de weinige bewoners die achtergebleven waren nadat de streek van zijn bestaansmiddelen was beroofd.

Om het tij te keren werden de meeste plassen rond 1780 met inzet van tientallen windmolens drooggemalen. Daarna volgden nog enkele decennia van ploeteren om de droogmakerijen – die eerst nog veel weg hadden van een verstikkend moeras – om te vormen tot goed bewerkbare akkers en weilanden. ‘Die water maakt tot land, doet het voor de tweede hand,’ was het lot van de ontginnende pioniers.

Uiteindelijk werd de streek ten noorden van Rotterdam duizenden hectares vruchtbaar land rijker. De bodem van zeeklei, vijf tot zes meter onder zeeniveau, leverde kansen op voor nieuwe middelen van bestaan. De diep inlopende stroken bouw- en

weiland van de Schiebroeksepolder, de Boterdorpse polder, de Oosteindsche polder, de Overbuurtse polder, de Eendragtspolder en vele andere polders lagen klaar om bewerkt te worden door ijverige boerenhanden en polderpioniers.

EENRUITERS

Bram was pas elf jaar oud toen hij van school kwam. Hij had prima leren lezen en schrijven en kon razendsnel hoofdrekenen, maar desondanks was zijn schooltijd voorbij. Hij moest lange dagen aan de slag bij vader op de tuin en trad in de voetsporen van zijn broer.

De Hillegersbergse warmoezier had het getroffen. Ten eerste met het feit dat zijn vrouw hem twee flinke jongens had geschonken en vervolgens met de vaststelling dat beide knapen uit het goede hout gesneden waren. Het waren vlugge jongens, en ze hadden groene vingers. Na hen volgde als eerste Katrien, die als oudste dochter moeder kon helpen in het huishouden. De andere kinderen, Tonia, Trijntje, Marie en Leen, waren nog jong en zouden stilaan hun taken wel krijgen.

De tuin lag op de flauwe helling van de dijk langs de Grindweg net buiten de dorpskern en strekte zich uit langs de boezemvaart. Vader teelde vooral groenten in de koude grond en had daarnaast wat broeibakken met platglas erop voor de komkommers.

Als sinds 1860 gebruikten tuinders loodramen en later schietramen om de grond op te warmen en zo de groei van de gewassen te vervroegen. In het Westland zetten tuinders de schietramen aanvankelijk tegen de muren aan die hun tuinderijen bescherm-

den tegen de harde zeewind. Later verbeterde de kwaliteit van het glas enorm en vanaf 1880 kwam de eenruiter in gebruik, een houten raamlijst met daarin een glasplaat uit één stuk, meestal honderdvijftig bij tachtig centimeter groot. Deze handzame ramen gaven de groenteteelt onder glas een ongekende impuls. Dankzij de ramen konden tuinders op een goedkope manier hun teeltseizoen vervroegen. Hun vroeg geogoste verse groenten brachten mooie primeurprijzen op, omdat het aanbod op de markt op dat moment nog beperkt was.

Niet alleen in het Westland, maar ook op veel plaatsen daarbuiten kreeg de teelt onder glas voet aan de grond. In het Westland, vlak achter de duinen ten zuiden van Den Haag, waren de omstandigheden voor tuinbouw optimaal. In de tweede helft van de negentiende eeuw was het gebied vanaf de kust richting Delft uitgegroeid tot een toonaangevend teeltcentrum van vroege aardappelen en druiven. Minstens zo talrijk als de vele groentesoorten was het fruit dat hier geteeld werd: appels, peren, aalbessen, perziken en pruimen. Toen het eerste glas zich aandeede, mocht het Westland zich al Hollands Tuin noemen.

De tuinbouwgewassen groeiden goed op de lichte zandgrond net achter de duinen in deze kuststrook. De tuinbouw bloeide hier ook dankzij het gunstige klimaat. De Noordzee had een temperende werking en haalde de scherpe randjes van het weer: minder vorst in de winter en minder hitte in de zomer dan verderop landinwaarts. Tegen de felle wind van zee vonden de kwekers een oplossing: van IJssel- en Waalsteentjes bouwden ze muurtjes langs hun tuinderijen om in de luwte daarvan hun fruit en groenten te kweken.

Dankzij de herhaaldelijke overstromingen van het gebied voor de jaartelling had de Noordzee voorbij de strandwallen voor een lichte bodem van zavel gezorgd, een mengsel van klei en zand. In de negentiende eeuw verbeterden de tuinders de

kleigronden door ze te mengen met het zand van de duinen en oude strandwallen. De delen waar de bodem uit zwaardere klei bestond, bestrooiden ze met duinzand, dat per schuit werd aangevoerd. Ze herhaalden dat jarenlang, mengden de grond ook nog met mest en creëerden op die manier hun 'opgevangen gronden'. Zo werd het Westland een teeltgebied van 'afgegeeste' en opgevangen tuinen, uitermate geschikt voor de teelt van de fijnste groente- en fruitsoorten.

Een belangrijke succesfactor was de ligging in de buurt van de steden Den Haag en Rotterdam, waarmee een grote afzetmarkt voor de kwetsbare, verse tuinbouwproducten in de buurt lag. De nabijheid van de stad was al eeuwenlang een vestigingsvoorwaarde voor tuinbouw. De eerste warmoeziers verbouwden hun groenten en fruit nog binnen de stadswallen. Minstens zo belangrijk als die grote binnenlandse markt was de mogelijkheid om in de loop van de negentiende eeuw groenten en fruit per stoomschip naar Engeland te transporteren. Het Westland lag precies op de goede plek om die exportmotor van brandstof te voorzien.

Tijdens Brams jonge jaren kreeg de groenteteelt onder glas ook buiten het Westland steeds meer betekenis. Vooral in de dorpen rondom Rotterdam boden de lange veendijken vruchtbaar tuinland en ook vanaf hier was de afzetmarkt niet ver.

*

Brams geboortedorp voelde de adem van de stad Rotterdam steeds heter worden. Maar al dijde vlakbij de grote stad in hoog tempo uit, Hillegersberg was nog altijd een agrarische gemeenschap. Anderzijds ging de vooruitgang niet aan het dorp voorbij. Na de uitvinding van de stoomkracht waren er inmiddels acht fabrieken met stoomwerktuigen, waaronder een houtzaagmo-

len, korenmolen, een granietmolen, een bierbrouwerij en een papierfabriek. In 1892 was het Waterbedrijf opgericht om de bewoners van schoon water voorzien. Elektriciteit was er nog niet in Brams schooljaren, maar dat zou niet lang meer duren.

In 1904 telde Hillegersberg dertig tuinderijen, samen goed voor tienduizenden ramen platglas, vooral voor de opkomende lucratieve teelt van groene komkommers. Ook verschenen op den duur de eerste zogenoemde warenhuizen in het dorp: eenvoudige kassen gebouwd met een onderstel van houten palen en balken en daarbovenop een dak van eenruiters.

Naast de tuinbouw was er in Hillegersberg in 1904 nog bijna 1300 hectare grasland waarop 1800 koeien graasden, daarnaast hadden de stalhouders 200 paarden in bezit. Op kleinere schaal werd er elke zomer graan geoogst. De groei zat echter bij de tuinders. Zij profiteerden van de aanzwellende stad en zijn havens, van de steeds betere wegen, spoor- en scheepvaartverbindingen en de groeiende exportmarkt voor verse groenten.

DE MARKT

Het was pas vier uur in de ochtend, eigenlijk nog nacht, als voor Bram en Pau tijdens de oogstmaanden de werkdag begon. Terwijl de nacht langzaam oploste in de ochtendschemer was vader al bezig met het klaarzetten van lege manden, zodat de jongens deze na het oogsten van de groenten op de kar konden laden.

Zodra het licht genoeg was, maaiden vader en zijn zonen een bed spinazie af en vulden daarmee hun rieten korven. Ze sneden kroppen andijvie en sla en stapelden deze voorzichtig in de manden. Om de komkommers te kunnen oogsten moesten ze eerst de broeibakken openzetten met een steeklat. De och-